

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА ІНФОРМАЦІЮ ВІД ДЕРЖАВОЦЕНТРИЗМУ ДО ГРОМАДЯНОЦЕНТРИЗМУ

Анотація. У статті досліджується встановлення права людини на інформацію на різних історичних етапах. Також аналізуються політико-правові концепції філософських поглядів про взаємодію громадянського суспільства і держави, трансформацію управлінської моделі від державоцентризму до громадяноцентризму та її інформаційної складової.

Ключові слова: інформація, право на інформацію, свобода індивіда, громадянське суспільство, держава.

Abstract. The article examines the establishment of the human right to information at different historical stages. Also analyzed political and legal concepts of philosophical views of the interaction between society and the state, transformation management model from administrative management until civilcentrism, and its information component.

Key words: information, the right to information, freedom, civil society, politics, law.

Аннотация. В статье исследуется установления права человека на информацию на разных исторических этапах. Также анализируются политико-правовые концепции философских взглядов о взаимодействии гражданского общества и государства, трансформацию управленческой модели от державоцентризма к гражданоцентризму и ее информационной составляющей.

¹ аспірант відділу інформаційної безпеки та розвитку інформаційного суспільства Національного інституту стратегічних досліджень.

Ключевые слова: информация, право на информацию, свобода индивида, гражданское общество, государство.

Постановка проблеми. Сучасні тенденції процесу глобалізації, призводять до необхідності ґрунтовного аналізу відносин між суспільством і державою, між державою і індивідом. Інформаційне середовище та використання інформаційних технологій трансформують традиційні управлінські моделі. Розвиток інформаційних систем та технологій значно збільшують можливості інформаційного впливу на всі сторони суспільного життя суспільства. Таким чином, створюються нові форми взаємодії в соціумі, які в перспективі можуть або гарантувати свободу і незалежність громадянського суспільства і індивіда, або привести до жорсткої централізації і абсолютної підконтрольності людини бюрократичним структурам.

Останні дослідження та публікації з проблематики. Для вирішення даної проблематики необхідно розглянути основні етапи трансформації суспільства, взаємодії його з державою та місце інформації в цій взаємодії. Ми звернулися до філософських поглядів Аристотеля, С. фон Пуфендорф, Т. Гоббса, Дж. Локка та ін. Разом з тим проаналізували праці вітчизняних та зарубіжних науковців: М. Айбата, В. Нерсисянца, П. Новгородцева, А. Галухіна.

Мета статті. Дослідити теоретичні аспекти забезпечення права на інформацію в розрізі філософських концепцій від монархічного абсолютизму до лібералізму, від державоцентризму до громадяноцентризму.

Основний зміст дослідження. Феномен інформації, інформаційного обміну та інформаційної складової суспільного буття в цілому привертає значну увагу вчених різних галузей знань. В епоху переходу до інформаційної цивілізації стає очевидним те значення, яке несе в соціумі інформація, знання, таємниця тощо. Процеси накопичення і збереження інформації притаманні людському суспільству на всіх історичних етапах

його існування і, тому з найдавніших часів вважається однією з найважливіших соціальних функцій.

В процесі відображення буття людини, в першу чергу головними чинниками, що забезпечують її виживання, – виробництво матеріальних благ та нарощування інформаційних процесів. Починаючи з примітивних форм громадської організації, життя людини залежало не тільки від здатності та вміння людини добувати їжу, будувати житло, а також не менш важливе значення мало наскільки швидко і точно вона одержувала інформацію (про їжу, способи добування їжі, можливі загрози у процесі полювання тощо) та наскільки швидко вона на неї реагувала. Тобто будь-який процес життєдіяльності та розвитку в людському суспільстві нерозривно пов'язаний з отриманням, обробкою та використанням інформації, з тим наскільки швидко і ефективно цей процес відбувається.

Здатність людини сприймати, використовувати, передавати і зберігати інформацію є невід'ємною складовою її існування. Володіння інформацією в різних сферах людського життя, дає можливість аналізувати, робити висновки та попереджувати можливі негативні наслідки або передувати катастрофам, війнам, епідеміям та іншим руйнівним силам. Інформація необхідна, щоб зробити розумний вибір або прийняти правильне управлінське рішення. Лише частково картина світу сучасної людини складається із знань набутих за допомогою власного досвіду, основним же шляхом отримання знань, способом залучення до світу і його подій, залишається інформація отримана з інших джерел, за допомогою засобів масової комунікації. Інформація формує єдині правила поведінки, уявлення, ціннісні орієнтири людини тощо. У вигляді фактів вона становить основу порядку в житті індивіда, суспільства, держави. Вона є істотним, якщо не єдиним елементом процесу спілкування між людьми [1]. Інформація і все, що пов'язано з нею, безперервно розширює спектр впливу на суспільне життя, що також знаходить своє відображення в її правовій складовій. При цьому

інформації та інформаційні права особи є однією з основоположних гарантій розвитку, дотримання і захисту будь-яких прав людини.

Формуванню сучасного розуміння права людини на інформацію передували напрацювання багатьох філософів, вчених та політичних діячів серед яких Сократ, Платон, Аристотель, Р. Вінер, С. фон Пуфендорфа, У.Р. Ешбі, К. Шеннон тощо. Вони осмислювали інформаційні суспільні відносини в тісному зв'язку з регулюванням державних явищ та процесів. Таким чином, вони шукали ідеальну державну модель, яка б забезпечила досконалість державних інститутів і їх регулюючого впливу на соціум та інформаційні процеси в ньому. Філософське осмислення інформаційного права виникло, вже починаючи з перших еллінських софістів та було нерозривно пов'язано з політичними та соціальними процесами полісея.

Так, у демократичному державному устрою Античного світу, в якому вища законодавча влада належала народним зборам, що вирішували більшістю голосів найважливіші питання суспільного життя, надавала особливого значення процесу обміну інформацією. Одночасно з вербальними розвивалися письмові форми масово-інформаційної діяльності. Державні інститути, громадські діячі, ієрархи церкви розсилали різні письмові документи – послання, реляції, рескрипти, булли. Пізніше виникли прокламації, листівки, епістолярні форми кореспонденції, деякі з яких носили закритий характер, і ознайомитися з ними могли лише «обрані». Це поклало початок втаємниченню важливою інформації, яка могла викликати інтерес у суспільства. З біографічної роботи «De vita Caesarum» римського історика і письменника Г. Светонія стало відомо [2], що Ю. Цезар видав постанову про щоденне оприлюднення протоколів сенатських і народних зборів. Ці акти вивішувалися в такому місці, де з ними міг ознайомитися кожен бажаючий. Вони представляли собою інформативні видання про основні політичні події, державні церемонії, сенатські наради. Прагнення Ю. Цезаря обеззброїти своїх політичних супротивників, «знявши таємницю» з сенатських справ, здавалося, були реалізовані, але частково, в силу великих

масштабів Римської імперії та відсутності технічних можливостей розповсюдження інформації. Вже в той період, кажучи сучасною мовою, Рим мав свою інформаційну політику, яка утримувала різні види інформації від фактологічної і нормативної до превентивної. На думку швейцарського дослідника Р. де Савуа, «ділові люди, купці, перш за все, швидко зрозуміли цінність інформації самої по собі і всю користь, яку можна витягти з неї» [3].

Демократичний устрій античного суспільства дав поштовх до зародження свободи слова і права на свободу виражень своїх поглядів. У народних зборах, в сенаті оратори вільно висловлювали свої думки з найважливіших питань суспільно-політичного життя, літературні твори не піддавалися попередній цензурі. Однак терпимість до чужої думки і плюралізм не виключали суворого покарання для тих, хто порушував норми полісної етики.

Філософські погляди античності на державний устрій та місце в ній людини зводилися до розуміння держави як субстанціального і цілісного етичного організму, де не вбачалося розподілу політичної і соціальної сфери функціонування суспільства, а людина була невід'ємною частиною цього організму. Аристотель обґрунтував тезу, де йшла мова, що людина поза полісом не може бути людиною, тому що за своєю природою людина – це істота політична, а той хто в силу своєї природи, а не в результаті випадкових обставин живе поза державою, – або недорозвинута в моральному сенсі істота, або надлюдина [4].

На зміну античному освіченому раціоналізму прийшов ірраціональний теологічний містицизм і догматизм християнства. Те ж саме відбулося і з інформаційними процесами. Середньовіччя ознаменувала, як епоха нетерпимості до інакомислення, до іншої думки, фанатизм. На зміну античній еліті прийшла середньовічна, тісно пов'язана з християнською церковною ієрархією. Так, освячуючи приватні права на земельну власність і політичні права світських феодалів, високі церковні ієрархи створили світську ієрархію. Згодом було вироблено значну кількість способів для

отримання необхідних інформаційних засобів управління і для утримання в невігластві більшість населення. Крім банальних обмежень, заборон, таємниць і таїнств до таких способів можна віднести використання «елітарної» латинської мови, обмеження конфесійних процедур спілкування з Богом, а головне, відмова основної маси населення від грамотності.

В цей історичний період, особистість розчинена в структурно організованій групі у вигляді громади, яка втрачає здатність до адекватного сприйняття дійсності, а структурна організованість натовпу підсилює її бездумне споживання нав'язаної інформації та полегшує керівництво нею. Відповідно до законів синергетики системна замкнутість середньовічного суспільства вела його до стагнації і руйнування [5]. Вже з IX ст. в християнських країнах практикувалося спалення книг, засуджених і заборонених не тільки церковними соборами, а й особисто римськими папами. У період пізнього середньовіччя цензура набула статусу, як особливий державний і соціальний інститут ідеологічного контролю за поширенням інформації в Європі. Цензура була як світською, так і церковною і здійснювалася як до виходу в світ друкованого видання, так і після появи тиражу. З появою друкарства католицькій церкві, ставало все складніше стримувати і контролювати поширення антихристиянської літератури. Крім того, церква позбавлялася монополії на поширення інформації, яке здійснювалося насамперед через проповідь. Яскравим проявом посилення цензури стала інквізиція – незалежна від держави судова установа, яка була створена в католицькій церкві для боротьби з інакомисленням [6].

На зміну середньовіччя прийшла епоха Просвітництва, яка зруйнувала монополію церкви на освітню діяльність. В інформаційному полі почали переважати «вільні» академії замість феодальних університетів з їх вузько визначеною системою пропорційного викладення інформації. Реформаційні рухи XIV – XVI ст., переклади священних книг Біблії на аутентичні мови країн Європи відіграли значну роль в подальшому розширенню

інформаційного поля. Руйнування феодальних інститутів, в тому числі і освітніх, в XVII ст. набуло свого апогею в результаті виникнення ідеології лібертинів. Ця частина інтелігенції пом'якшувала трансцендентно орієнтоване пізнання, пропонуючи вивчення математики, механіко-фізичних закономірностей, геометрії [7]. Наукове знання проголошувалося незалежним від релігійно-церковних обмежень. Особливо значущим виявилось твердження нової «громадянської» етики, основоположником, якої вважається видатний філософ С. фон Пуфендорф, а його ідеї відображені в книзі «De officio hominis et civis», що в перекладі означає «Обов'язок людини і громадянина». Роздуми в зазначеному творі про обов'язки громадянина не тільки підірвали традиції схоластичних шкіл, а й вивели питання про політичну моральності на рівень стандартного елемента в системі освіти для суспільного служителя релігії і для шкільного вчителя. Вона стала необхідною передумовою для вирішення ними своєї ідеологічної функції, тобто для ідейного виховання широкого кола підростаючих поколінь поза зв'язком з їх суспільним статусом. Дуже скоро відповідні ідеї стали основою політичної і юридичної освіти в Європі [8].

Та по-справжньому, актуальним питання права на інформацію та роль індивіда в житті суспільства та держави стало лише в епоху Нового часу. Цей період збігся з формуванням громадянського суспільства, як і з концептуалізації ідеї відмінності громадянського суспільства і державних інститутів, з концепціями індивідуалізму, свободи і незалежності особистості і громадянина від держави (Дж. Локк, І. Кант, А. Ферпосон), з формуванням ідеї «держава проти громадянського суспільства» (Т. Гоббс, І. Бентам, Л. фон Штейн, Ж. Сісмонді, Г.В.Ф. Гегель) [9].

Видатний представник англійської політико-правової думки XVI – XVII ст. Т. Гоббс стверджував, що держава утворюється завдяки суспільному договору, який ґрунтується на тому, що кожен відмовляється від своєї свободи на користь держави. З цього приводу М. Айбат писав, що «Держава засновується людьми для того, щоб з її допомогою покінчити з «війною всіх

проти всіх», позбутися страху незахищеності. Шляхом взаємної домовленості між собою індивіди довіряють єдиній особі верховну владу. Держава є особа, яка використовує силу і засоби всіх людей так, як вона вважає за необхідне, для їх миру і загального захисту. Носій такої особи – суверен. Суверен має верховна влада, а будь-який інший є його підданим. Уклавши одного разу суспільний договір і перейшовши в громадянський стан, індивіди втрачають можливість змінити обрану форму правління, вивільнитись з-під дії верховної влади. Їм забороняється протестувати проти рішень суверена, засуджувати його акції і т. д. Володар верховної влади ніяким договором зі своїм народом не зв'язаний і тому відповідальності перед ним в принципі не несе» [10].

Т. Гоббс розглядав державу як зосередження фізичної сили в одній людині і був противником розподілу державної влади, вважаючи, що це тільки послабить її. Головна властивість державної влади – це державний абсолютизм, і держава не може бути іншою, якщо воно прагне виконувати свою початкову функцію. Таким чином, Т. Гоббс відкрито декларував державний абсолютизм. З трьох форм правління, які він виділяв: монархія, аристократія і демократія, найкращою формою правління вважав спадкову монархію. Слід підкреслити, що він заперечував також і політичні права народу. Однак, при цьому він стверджував, що є виключення з правила підпорядкування правителям: людина не має зобов'язань перед правителем, у якого немає сили його захищати. У своєму трактуванні закону як наказу суверена Т. Гоббс протиставляє закон і природне право таким чином, що закон резюмує в собі лише несвободу, безправ'я [11]. За словами В. Нерсесянца, «у Т. Гоббса відсутня ідея правового закону як форми свободи в цивілізованому, громадянському стані. Свобода людей в трактуванні Т. Гоббса – це синонім критикованого їм природного права і стану війни. Замість цієї свободи він визнає і буквально обоожнює свободу держави і суверенної влади. За змістом гоббсовської концепції, для

досягнення громадянського стану і світу людей треба позбавити природних прав і свобод, наділивши такими лише державу» [11].

Своєю філософією держави і державної діяльності Т. Гоббс позначив передумови народження концепції поліцейської держави. Він обґрунтував громадянське суспільство «засновником», гарантом якого була авторитарна необмежена влада. Як зазначив П. Новгородцев: «Політичний світогляд Т. Гоббса по праву оцінюється як сама послідовна, сама цілісна система державного абсолютизму, яка коли-небудь була висловлена в політичній літературі» [11]. Теорія Т. Гоббс ставила на головне місце державу, діяльність держави виступала в якості ієрархічного центру. В його розумінні дежавоцентризм – гарант миру та реалізації природних прав індивіда. Цей принцип не лише не втратив своєї актуальності, а навпаки набув нового значення в сучасному світі. З цього приводу, досить ґрунтовну оцінку дав французький історик Ф. Фюре: «Вільне суспільство характеризується важкою обумовленістю та постійно змінним відношенням між підсиленням влади держави і свободи особистості. За останні 200 років нам невідомо жодного випадку, щоб у будь-якій з країн світу відбулося зменшення ролі державного апарату, навіть у самих ліберальних з них. Візьміть, наприклад, США, Францію, Великобританію. Роль держави тут постійно збільшується. В ім'я чого? В ім'я рівноправності. Прагнення до рівноправності неминуче пов'язане з ростом впливу державних механізмів з усіма витікаючими наслідками, зокрема з можливими протиріччями між сферою діяльності держави і особистої ініціативи» [14].

Концепція Т. Гоббса, з його «state in the middle» це виправдання ідеї втаємничення інформації з боку держави, адже держава може робити все, що вона вважає за потрібним заради виконання своєї основної функції – захисту своїх громадян. Це суттєвий поштовх до тотального відокремлення державного апарату від суспільства за допомогою засекречення інформації. Навіть сьогодні, серед демократичної світової спільноти існують уряди, які є прихильниками такої форми державного управління. Вони успішно

маніпулюють інтересами національної безпеки держави, щоб і надалі тримати своє суспільство в невіданні, про події, що насправді відбувається за «зачиненими дверима». В такому випадку важко оцінити роль та участь громадського суспільства в державній політиці та відкритість і прозорість діяльності органів виконавчої влади.

Противагу державоцентризму Т. Гоббса склав Дж. Локк, який заклав основи ліберальних поглядів на побудову громадянського суспільства та розробив ідеологічні основи громадянського суспільства західноєвропейського типу, декларуючи, в першу чергу, цінність людини, яка базується на свободі та розумі.

В рамках ліберального підходу, на перший план висувається проблема взаємодії держави і громадянського суспільства. Якщо попередні теорії виокремлювали невідчужувані права людини і акцентували увагу на його економічній свободі, то нові ліберальні концепції значно розширюють і закріплюють вимоги свободи, незалежності громадян і їх об'єднань від самочинства держави. Держава згідно ліберальній концепції повинна лише забезпечувати безпеку громадян, приватної власності, охороняти суспільство, що базується на громадянських правах і свободах.

Свої політико-правові погляди він виклав у своїй праці «Два трактати про державне управління». Він каже про ідеї «природного стану», особливістю життя в якому є «стан повної свободи» по відношенню до людей. Іншими словами люди в цьому стані вільно розпоряджаються своїм життям. Тут так само важливо відзначити, що «стан повної свободи» відповідає стану рівності, причому в усьому. З цієї рівності випливають основи соціальної моральності, перш за все справедливості. Тим самим Дж. Локк стверджував дуже важливу річ: справедливості як основа моральності дана людині від природи. Для того, щоб подолати всі наявні недоліки природного стану, люди погоджуються утворити політичну спільноту, заснувати державу шляхом укладення суспільного договору. Для цього, відповідно до Дж. Локка, кожен член суспільства передає частину

своїх природних прав в руки держави. І, таким чином, здійснений раніше самозахист кожною людиною своїх природних прав замінюється публічним захистом прав і свобод особистості [15]. Дж. Локк не мав на увазі повну відмову людей від всіх приналежних їм природних прав і свобод на користь держави, як це ми бачимо у Т. Гоббса. За суспільним договором люди не відмовляються від своїх основних природних прав, та й сам закон природи, а він ототожнюється з законом розуму, продовжує діяти і при державі. Саме цей закон визначає цілі, характер, межі повноважень і діяльності політичної влади. Особистість від народження наділена трьома основними правами: право на життя; право на свободу; право на власність. Всі ці права є невідчужуваними. Людина їх не відчужує нікому і ні за яких обставин [16]. За словами А. Галухіна, «природні і невідчужувані права людини в однорідних нормативно закріплених положеннях виражаються єдиною трійстою формулою «власності»: право на життя, свободу і майно. Єдиносутність природних прав з непорушною в собі цілісністю природного надбання, засвідчується тим, що єдиною підставою їх є природний закон – вмістилище істини» [17].

На відмінно від поглядів Т. Гоббса, Дж. Локк наполягав на необхідності відповідного поділу влади на законодавчу, виконавчу і федеративну гілку, тільки так політична влада буде відповідати своєму договірному призначенню і не перетворилася на абсолютну монархію. Держава повинна бути наділена владою настільки скільки, це необхідно і достатньо для досягнення головної мети політичного об'єднання. Вона полягає в тому, щоб кожен міг забезпечувати, охороняти і втілювати в життя свої громадянські інтереси: життя, свободу, здоров'я і володіння приватною власністю. Особливо наполегливо він наголошує на неприпустимості зосередження в одному органі законодавчої і виконавчої влади. На закон і законність Дж. Локк покладав дуже великі надії. Закон в повному розумінні – це не будь-яке розпорядження, що йде від законодавчого органу. Законом може вважатися тільки той акт, який вказує людині поведінку, відповідно до

його інтересів і служить загальному благу. Якщо ж закон суперечить цьому, то він не може вважатися законом. Високий статус закону, в якому закладені зародки свободи і прав, виходить з того, що закон, згідно з Дж. Локка, є вирішальним фактором збереження і реалізації свободи особистості, а також захищає індивіда від свавілля і деспотизму волі інших осіб. «Там, де немає законів, там немає і волі» [16]. Закони лише тоді є основою для досягнення «головної і великої мети» держави, коли вони відомі всім і виконуються всіма.

Абсолютну монархію про яку писав Т. Гоббс, Дж. Локк вважав взагалі недоцільною, не сумісною з громадянським суспільством і, отже, абсолютна монархія взагалі не може бути формою громадянського правління. Сенс вчення Дж. Локка полягає в тому, що в ім'я прав людини і інтересів суспільства необхідно встановити межі діяльності держави і обмежити її діяльність чітко визначеними правилами. Тобто в центрі уваги не держава, а людина разом з усіма її природними правами і свободами, громадянським центризмом. Завзятий прихильник ліберальних поглядів Дж. Локка А. Чуденіус, автор першого у світі закону про свободу слова та друку, який був прийнятий 1766 р в Швеції [18], використав його концептуальні ідеї, закріплюючи на законодавчому рівні право кожного громадянина на вільний доступ до інформації, що знаходиться у власності органів державної влади. Також його ідеї лягли в основу першої конституції світу, яка була прийнята 1787 р. в США [19].

Виходячи з концепції Дж. Локка, можна провести паралелі між його природними правами та правом людини на свободу інформації. Тобто людина може вільно розпоряджатися своїм правом на свободу інформації, що передбачає право громадян отримувати доступ до урядової кореспонденції та іншої інформації, що знаходиться в розпорядженні держави. Це складає основу демократичного управління і забезпечує громадян правом вимагати від уряду відповідальності за прийняті їм рішення. Вільний потік інформації про діяльність органів державної влади відкриває двері перед громадянським

суспільством для нових можливостей, розвитку та участі в державній політиці у багатьох сферах життєдіяльності країни. Можливість громадян мати вільний доступ до урядових записів та документів є ключовим у проблемі забезпечення відкритості та підзвітності державної влади. Закон про свободу інформації, так як і закон за Дж. Локком грає інструментальну роль в усуненні розриву між політикою і суспільством.

Висновки. Підводячи підсумок, варто зазначити, що вже на ранніх етапах розвитку державності, знання сприяли виокремленню пануючої еліти від широких мас. Ці знання були ефективно реалізовані в сфері управління суспільством і в процесі створення економічних, політичних, юридичних інститутів, що забезпечують існування влади, яка міцно пов'язана з монопольним володінням інформацією, здобутої попередніми «елітарними» поколіннями. Природно, що охорона інформаційного джерела владної монополії стає найважливішою справою, і навіть у наш час. З метою охорони цінної інформації від масового поширення виникають особливі механізми пошуків знання: «секретні» і «таємні» доктрини, а в сучасному світі вони набувають нормативно-правового статусу. Сьогодні зберігається значний обсяг інформації про функціонування і діяльність держави, що знаходиться в розпорядженні обмеженого кола осіб, які наділені владними повноваженнями.

Можна спостерігати, як вже зараз відбувається зіткнення класичної державоцентричної інформаційної моделі сфери забезпечення інтересів держави, із об'єктивними процесами зростання ролі громадянського суспільства, а отже – і розвитку громадянської інформаційної моделі. І якщо раніше громадяни приймали як даність істотну «закритість» держави в окремих аспектах, то сьогодні вони хочуть більшої участі в цьому. Хоча при цьому багатьох випадках держава продовжує відстоювати своє небажання інформувати своїх громадян про деякі аспекти своєї діяльності.

Таким чином, в процесі еволюції традиційне уявлення про державу значно модернізувалося, найважливіші якісні критерії, що визначають

правовий статус індивіда, такі як власність і владу, виявляються в прямій залежності і підпорядковуються обсягу і якості інформації, що знаходиться в розпорядженні індивіда. Це вищий рівень міжлюдських комунікацій, що веде до можливостей панування над «незнаючими».

Один із способів подолання існуючої практики – введення даної проблематики на більш високий рівень осмислення. Найважливішим атрибутом продуктивної інформаційної політики, на нашу думку, буде зняття будь-яких обмежень на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань в рамках індивідуального існування, яке не зачіпає інтересів інших людей, не пов'язана з обмеженням їх свободи комунікації, пошукової та творчої активності.

Список використаних джерел

1. Авдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации: учебное пособие / Р.Ф. Авдеев – М.: ВЛАДОС, 1994. – 336 с.
2. Светоний Транквилл Г. Жизнь двенадцати цезарей / Гай Светоний Транквилл. – М.: Изд-во «Наука», 1993. – 89 с.
3. Буасье Г. Газета Древнего Рима. История печати: Антология. / Г. Буасье – М.: Аспект Пресс, 2008, – 18 с.
4. Аристотель. Соч. в четырех томах. Т. 4. / Аристотель. – М., 1986. – 387 с.
5. Корченкова Н.Ю. Становление теоретико-правовой концепции права на информацию: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : спец. 12.00.01 «теория и история государства и права; история политических и правовых учений» / – Нижний Новгород, 2000. – 197 с.
6. Шелковникова Н.В. История журналистики: учебное пособие в 2-х частях. /Тендит К.Н., Шелковникова Н.В. – Комсомольск-на-Амуре: ФГБОУ ВПО «КнАГТУ», 2012. – 155 с.

7. Спекторский Е.В. Очерки по философии общественных наук. Вып.1. Общественные науки и теоретическая философия / Е.В. Спекторский. – Варшава, 1907 – 245 с.
8. Строецкий В.М. История культурологической мысли в Германии в XVII – XVIII вв. Часть II. XVIII в. Эпоха раннего немецкого Просвещения и его расцвет: учебное пособие / В.М. Строецкий. – М.–Берлин: Директ–Медиа, 2015. – 441 с.
9. Сырямкина Е.Г. Российский социально-политический контекст становления гражданского общества: Философский анализ: автореф. дис. на зодбуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.11 «Социальная философия» / Сырямкина Е.К. – Томск, 2004. – 171 с.
10. Айбатов М.М. История политических и правовых учений: курс лекций / М.М. Айбатов., Махачкала, 2005. – 177 с.
11. Абукарова М.У. Теоретический взгляд на учения о государственном абсолютизме Томаса Гоббс / М.У. Абукарова. // Теория и практика общественного развития. – 2015. – №3. – 149–150 с.
12. Нерсесянц В.С. История политических и правовых учений: учебник / В.С. Нерсесянц – М., 2009. – 277 с.
13. Новгородцев П.И. Лекции по истории новой философии права XVI–XIX вв. / П.И. Новгородцев. – М., 1918. – 195 с.
14. Фюре Ф. Судьба идеи / Ф. Фюре. // Курьер ЮНЕСКО. – 1989. – 52–53 с.
15. Абукарова М.У. Политико-правовое учение Джона Локка в зеркале времени / М.У. Абукарова. // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. 2015, №2. – 148–150 с.
16. Локк Дж. Избранные философские произведения / Дж. Локк // Избранные философские произведения / Дж. Локк. – М., 1960. – (Т. 2).
17. Галухин А.В. Понятие государственного интереса в философско-мировоззренческой парадигме учения Джона Локка / А.В. Галухин – Вестн. Моск. ун-та. Серия «Политические науки». 2000, № 3. – 70 – 102 с.

18. Инфобюлетень: Открытость и прозрачность – основы шведской демократии [Электронный ресурс] // Шведский институт – Режим доступа: <https://sweden.se/wp-content/uploads/2013/10/Openness-Russian-high-resolution.pdf>.

19. Конституция США. Коллекция фактов [Электронный ресурс] // Washington ProFile – Режим доступа: <http://www.kontinent.org/article.php?aid=472a6e2cd2661>.